

Жукова А. Борис Грінченко: педагогічні погляди та проблеми сучасної педагогічної науки. *Освіта. Інноватика. Практика*, 2024. Том 12, № 2. С. 30-35. <https://doi.org/10.31110/2616-650X-vol12i2-005>

Zhukova A. Borys Hrinchenko: pedahohichni pohliady ta problemy suchasnoi pedahohichnoi nauky [Borys Hrinchenko: pedagogical views and problems of modern pedagogical science]. *Osvita. Innovatyka. Praktyka – Education. Innovation. Practice*, 2024. Vol. 12, No 2. S. 30-35. <https://doi.org/10.31110/2616-650X-vol12i2-005>

УДК 373.011. 3

DOI: 10.31110/2616-650X-vol12i2-005

Анна ЖУКОВА

Національна академія сухопутних військ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-7292-1605>

annetta000@gmail.com

БОРИС ГРІНЧЕНКО: ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ТА ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ

Анотація. Стаття присвячена розгляду педагогічної діяльності та педагогічних поглядів видатного українського педагога, громадського та культурного діяча Бориса Дмитровича Грінченка. Актуальність заявленої у статті проблеми зумовлена тим, що педагогічна спадщина Бориса Грінченка містить цікаві ідеї, думки та висновки, які очікують на глибоке осмислення, детальне вивчення та духовне поцінування.

Мета статті полягає в здійсненні аналізу педагогічних поглядів Бориса Грінченка та проблем сучасної педагогічної науки. Головними результатами, які були одержані в межах цього наукового дослідження, слід вважати обґрунтування особливостей педагогічних поглядів Бориса Дмитровича, а також його внеску у розвиток національної культури виховання та педагогічної системи України. Особливу увагу приділено педагогічній спадщині Бориса Грінченка, яка віддзеркалює його думки, переконання та ключові ідеї щодо навчання та виховання молодого покоління. У даній публікації здійснено аналіз поглядів видатного педагога на особистість вчителя тих часів, його особистісні та професійні якості. Визначено вимоги, які висував Борис Грінченко до навчання школярів, проведення уроків, основних форм організації навчання. Авторка статті наголошує, що це педагог-гуманіст, з непереможним бажанням розвивати українську школу та великим прагненням навчати дітей рідної мови, який зробив неоціненний внесок у розвиток української школи та є прикладом наслідування для вчителів і у наш час. Підкреслено, що ідеї Бориса Грінченка не втрачають своєї актуальності до сьогодні, оскільки як вчитель, він поєднав найкращі надбання світової педагогічної думки з національними традиціями виховання та з невідкладною потребою духовного відродження української нації. Зроблено висновок, що Борис Дмитрович Грінченко зробив неоціненний внесок у розвиток педагогічної системи України, його праці, думки та погляди не втрачають своєї актуальності, а його життя та діяльність для багатьох поколінь служить дієвим прикладом подвижництва на теренах національної ідеї та української культури. Результати цього наукового дослідження, а також сформульовані на їхній основі висновки, становлять практичну цінність для викладачів, літературознавців, а також інших фахівців, які займаються вивченням діяльності та творчості відомих представників українського народу, аналізом їх численних праць та їх внеску у розвиток української культури.

Ключові слова: Борис Грінченко; педагогічні погляди; народна освіта; національна самосвідомість; педагогічна наука; українська мова.

Anna ZHUKOVA

National Army Academy named after Hetman Petro Sahaidachnyi, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-7292-1605>

annetta000@gmail.com

BORYS HRINCHENKO: PEDAGOGICAL VIEWS AND PROBLEMS OF MODERN PEDAGOGICAL SCIENCE

Abstract. The article is devoted to the consideration of the pedagogical activity and pedagogical views of the outstanding Ukrainian teacher, public and cultural figure Borys Dmytrovysh Hrinchenko. The relevance of the problem stated in the article is due to the fact that the pedagogical heritage of Borys Grinchenko contains interesting ideas, thoughts and conclusions that await deep comprehension, detailed study and spiritual appreciation. The purpose of the article is to analyze the pedagogical views of Borys Hrinchenko and the problems of modern pedagogical science. The main results obtained in the framework of this research are the substantiation of the peculiarities of Borys Grinchenko's pedagogical views, as well as his contribution to the development of the national culture of education and the pedagogical system of Ukraine. Particular attention is paid to Borys Grinchenko's pedagogical heritage, which reflects his thoughts, beliefs and key ideas about teaching and upbringing of the younger generation. This publication analyzes the views of the outstanding educator on the personality of the teacher of those times, his personal and professional qualities. The requirements that Borys Hrinchenko put forward for teaching schoolchildren, conducting lessons, and the main forms of organizing education are identified. The author emphasizes that he was a humanist teacher with an irresistible desire to develop the Ukrainian school and a great desire to teach children their native language, who made an invaluable contribution to the development of the Ukrainian school and is an example of imitation for teachers today. It is emphasized that Borys Hrinchenko's ideas remain relevant to this day, since as a teacher he combined the best achievements of world pedagogical thought with national traditions of education and the urgent need for the spiritual revival of the Ukrainian nation. It is concluded that Borys Dmytrovysh Hrinchenko made an invaluable contribution to the development of the pedagogical system of Ukraine, his works, thoughts and views remain relevant, and his life and work for many generations serve as an effective example of asceticism in the field of the national idea and Ukrainian culture. The results of this research, as well as the conclusions drawn on their basis, are of practical value for teachers, literary critics, and other specialists who study the activities and works of famous representatives of the Ukrainian people, analyze their numerous works and their contribution to the development of Ukrainian culture.

Key words: Borys Hrinchenko; pedagogical views; public education; national identity; pedagogical science; Ukrainian language.

Постановка проблеми. Кінець XIX століття є періодом інтенсивного національного та культурно-просвітницького відродження України. У цей період особливо значущу роль для розвитку нашої держави відіграв Борис Дмитрович Грінченко. Саме Борис Грінченко своєю педагогічною працею, не маючи університетської освіти, висунув перед інтелігенцією комплекс нагальних питань. Зі слів Миколи Лисенка, видатного українського композитора, яскраво видно, що для України означала постать Бориса Дмитровича: «Таких невтомних діячів, борців громадських, якого ми в особі Бориса Грінченка втратили, пантеоні українських писателів зазначити можна небагато – три, чотири, та й годі» [8, с. 300]. Впродовж останніх десятиліть творчу особистість та педагогічну спадщину Бориса Дмитровича Грінченка науковці цілком заслужено відносять до когорти видатних українських діячів другої половини XIX – початку XX століття. З огляду на велику значущість педагогічної спадщини Бориса Грінченка, на сучасному етапі необхідно всебічно та ґрунтовно досліджувати його педагогічні погляди та аналізувати проблеми сучасної педагогічної науки крізь призму бачення педагога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями дослідження педагогічної діяльності Бориса Грінченка займалися такі вчені як М.М. Веркалець, О.І. Неживий, І.В. Гайдаєнко, А.Т. Животенко-Піанків, В.Ф. Дурдуківський та ін. Так, крізь ґрунтовні наукові праці зазначених дослідників, зокрема В.Ф. Дурдуківського «Педагогічна діяльність Б. Грінченка» (1929 р.), М.М. Веркальця «Педагогічні ідеї Б.Д. Грінченка» (1990 р.) та А.Т. Животенко-Піанків «Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка» (1999 р.) проходить ключове твердження про те, що видатний громадський діяч та талановитий освітянин розкрив основи української національної школи, він вважав головною метою та завданням національної школи розвиток, зміцнення, виховання здатності й охоти до самоосвіти, виховання розуму дитини тощо. Дослідники відзначають те, що Борис Грінченко залишив на педагогічній ниві яскравий слід, а його настанови та рекомендації є актуальними й повинні застосовуватися і сьогодні. Проте, попри великий внесок Бориса Дмитровича у педагогіку та наявність праць, присвячених його педагогічній спадщині, його ім'я довгий час було у забутті, а тому його педагогічні погляди та досягнення все ще потребують аналізу, узагальнення та детального опрацювання.

Мета дослідження. Мета дослідження полягає в здійсненні аналізу педагогічних поглядів Бориса Грінченка та проблем сучасної педагогічної науки. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати низку завдань, серед яких: 1) проаналізувати педагогічні погляди Бориса Дмитровича Грінченка; 2) дослідити проблеми сучасної педагогічної науки з точки зору видатного педагога; 3) охарактеризувати внесок Бориса Грінченка у розвиток української педагогічної науки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Борис Дмитрович Грінченко є видатним українським письменником, журналістом, прогресивним громадським діячем, мовознавцем, педагогом, перекладачем та популяризатором книг для народу. Він народився у збіднілій сім'ї у Харківській губернії. Ще у перших класах гімназії на талановитого юнака великий вплив здійснили «Кобзар» Т. Шевченка, «Енеїда» І. Котляревського та байки Є. Гребінки. У 1879 році за поширення нелегальної літератури його було виключено з гімназії та ув'язнено. У 1881 році Грінченко екстерном здав екзамен в Харківському університеті на звання народного вчителя. Початок його вчительської діяльності припав на часи занепаду не лише української національної школи, але й усієї культури народу. Борис Дмитрович більше десяти років був учителем у звичайній сільській школі, пізніше обіймав посаду завідувача відділу народної освіти в Чернігівській губернській земській управі.

Борис Дмитрович прожив тільки 46 років, проте його педагогічна, літературна та наукова спадщина вражає не лише своїм колосальним обсягом, але й своєю фундаментальністю. Педагогічна спадщина є найбільш дивовижним явищем у житті Грінченка, на наш погляд, з огляду на те, що він, не маючи університетської освіти, досяг вершин наукових знань та людського духу виключно завдяки самоосвіті.

Вивчення праць Бориса Грінченка засвідчує, що він зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної педагогіки. У своїй діяльності він приділяв значну увагу проблемі національної освіти на українських землях, які входили на той момент до складу російської імперії. Узагальнюючи власний досвід роботи у сільській школі та розвиваючи ідеї Костянтина Ушинського, Б. Грінченко стверджував, що лише навчання рідною мовою, національна система виховання, національна освіта можуть принести велику користь народові [1, с. 22].

На думку Б. Грінченка, у системі освіти необхідно поставити та розв'язати три першочергові завдання, зокрема:

- здійснювати навчання та виховання українською мовою, спілкування дітей, вчителів та батьків рідною мовою;
- реалізувати ідеал гармонійної особистості відповідно до історичного досвіду, системи моральних та духовних цінностей українського народу;
- формувати національну самосвідомість, що має у своїй основі особливий національний образ світу [1, с. 34].

Як бачимо, навчання рідною мовою стало головним кредом Грінченка-вчителя. Водночас, він був палким прихильником застосування найкращих надбань прогресивних педагогів, використовуючи діалектичну єдність мислення та мови, вважаючи мову виразником національних ознак, зокрема ментальних, етнографічних та світоглядних [14, с. 195]. Педагогічні погляди великого вчителя віддзеркалені у його численних працях: «Змеевские педагогические курсы» (1883), «Яка тепер народна школа в Україні» (1896), «Цель народной школы» (1885), «Народні вчителі і українська школа» (1906), «На беспросветном пути: об украинской школе» (1906), «Якої нам треба школи» (1907) та у художніх творах про вчителів та учнів.

До прикладу, у першій публікації «Змеевские педагогические курсы» (1883) Б. Грінченко сформулював таку провідну ідею: чим досконалішим буде вчитель як фахівець, тим успішніше навчатиме учнів. Тобто, вже у першій статті педагог наголошував, що вчителю потрібно успішно навчати школярів, а для цього йому необхідно постійно вдосконалюватися, займатися саморозвитком та навчатися на вчительських курсах [2, с. 486]. Окрім того, у цій публікації Б. Грінченко висловив занепокоєння, що стосувалось того, що на курсах жінок-учителів значно більше, ніж чоловіків [2, с. 486], підкреслював низький рівень педагогічних знань учителів-жінок зі спеціальною освітою, а також зауважував, що серед чоловіків-учителів фактично не було осіб з вищою педагогічною освітою.

У статті «Цель народной школы» Борис Грінченко основними завданнями школи назвав формування розвиненої людини, яка спроможна засвоїти морально-етичні, світоглядні, психолого-етнографічні, естетичні особливості своєї нації. Б. Грінченко писав, що нова школа повинна поєднувати розумовий розвиток та виховання дитини. Разом з тим, діяч наголошував, що основне завдання школи не полягає у наповненні учнівських голів певною сумою знань, суть народної школи педагог вбачав у тому «щоб виховати розум дитини, розвинути, зміцнити його, зробити дитину придатною для подальшої діяльності» [3, с. 504].

У статті «Якої нам треба школи» педагог висловив таку значущу педагогічну аксіому: «Як не можна жити за зразком іншого народу..., точно так не можна виховувати, виховуватися за чужою педагогічною системою, якою б не була вона чіткою і добре обдуманною» [5, с. 91]. Він був переконаний, що у цьому відношенні кожен народ має пробувати свої сили та стверджував, що українська школа володіє повним правом на оригінальність та самобутність, що відрізняє її і від російської, і від західноєвропейської педагогічної традиції [5, с. 92]. У вищезазначеній статті Б. Грінченко також висловив міркування щодо важливості хорошої освіти для українських дітей: «...рідна школа легко й швидко навчатиме наші діти, а потім вони ще й далі вчитимуться з усяких наукових книжок, писаних нашою мовою; а всякі громадські й урядові справи умітимуть вони краще впорядковувати, ніж тепер, бо раз, що самі будуть розумніші, освіченіші, а друге, незрозуміла мова не буде їм перешкоджати тямити ті справи» [5, с. 93].

Надзвичайно актуальною сьогодні є думка Бориса Дмитровича щодо мови, що також була висловлена у публікації «Якої нам треба школи». Він зазначав, що злочином є те, що чужа мова заступає та витісняє рідну мову: «З чужомовної науки дитина дуже часто стає якоюсь недотепною, важкою на думку» [5, с. 95]. Педагог розглядає мову як морально-етичний фактор у сім'ї та суспільстві. На його погляд, перекручення рідної мови призводить до сварок та непорозумінь у родині, адже дитина, яка навчилася розмовляти «по-московському», починає зневажати батьків, які говорять «по-мужицькому», а коли дитина підростає, то нехтує та цурається української нації.

Як уже зазначалося раніше, Б. Грінченко відносив до найважливіших проблем української школи відсутність вільного вибору учнями мови навчання. Педагог був категорично проти використання мови як засобу класового, станового та національного розмежування, здійснення психологічного та морального тиску на людей. Так, у дописі «Народні вчителі і українська школа» до газети «Громадська думка» у 1906 році він наголошував: «Мова не може бути «панською», або «мужицькою», «міською» або «сільською», вона повинна бути основою взаєморозуміння і злагоди в суспільстві, взаємодії і підтримки всіх здорових сил нації. Мова є одночасно і засобом і формою вияву думки, творчого освоєння дійсності. У ній відображається історично неповторний духовний досвід народу, із втратою якого люди стають значно біднішими» [4, с. 77].

Видатний педагог вважав, що ключову роль у вихованні молодого покоління відіграє вчитель, він навіть визначив програму підготовки українського учителя як важливу умову організації національної школи. Розроблена програма вмішувала такі положення:

- оволодіння кожним учителем українською літературною мовою задля переведення на рідну мову всього навчально-виховного процесу;
- опанування педагогічним досвідом особливо української етнопедагогіки, історією педагогічної думки в Україні;
- засвоєння кращих досягнень національної та світової культури;
- формування національної самосвідомості, безперервне вивчення народного побуту, життя, звичаїв, традицій, інтересів людей;

• участь у культурно-просвітницькій роботі серед населення, у висвітленні педагогічних знань [9, с. 15-16].

Крім того, Б. Грінченко наголошував, що для того, щоб забезпечити високий рівень викладання, вчитель має мати всі потрібні матеріальні умови для праці і у школі, і вдома, і «тільки тоді вчителі стоятимуть на належній висоті, коли думку про швидше засвоєння учнями того чи іншого повідомлення не супроводжуватиме думка про порвані чоботи чи пальто. Тільки тоді вчителі стануть повністю народними вчителями. Тільки тоді й суспільство інакше гляне на народних учителів, тільки тоді вони здобудуть визнання та вплив у сучасному житті...» [3, с. 491].

Педагог стверджував, що на особі вчителя ґрунтується все навчання та виховання. Саме тому він хотів бачити вчителя високоморальною та високоосвіченою особою, яка досконало знає свою справу, є послідовною, справедливою та цілеспрямованою у своїх діях, сумлінно виконує вчительський обов'язок. Б. Грінченко висміює обмежених вчителів, які знущаються над дітьми морально та фізично та вбивають у дітях прагнення до знань. Таким горе-вчителям педагог протиставляє образи справжніх народних вчителів, які живуть життям народу та з любов'ю викохують його дітей на культурних здобутках попередніх поколінь. Грінченко вважав, що держава, яка бажає досягти вершин культурного та соціально-економічного розвитку, повинна дбати про своє майбутнє, підвалини якого закладаються у школі. У зв'язку з цим, від школи залежить здоров'я суспільства, адже вона визначає рівень інтелекту та моралі майбутніх поколінь [13, с. 300].

Аналізуючи просвітницько-педагогічну діяльність Бориса Дмитровича, виокремлюємо наступні головні форми організації навчання учнів, а саме: урок, предметні гуртки, домашня робота, додаткові заняття з учнями, наукові товариства. Найбільш ефективною системою навчання педагог вважав індивідуальне навчання. Однак для створення загальнодоступної системи національної школи, з браком часу та дефіцитом матеріальних ресурсів він наполягав на запровадженні класно-урочної системи організації навчальної діяльності.

До проведення уроків Б. Грінченко висував досить високі вимоги:

- 1) методична підготовка вчителя (планування перебігу та кінцевого результату уроку);
- 2) виокремлення чіткої структури уроку (вивчення нового або повторення вивченого матеріалу, створення ситуації зацікавлення, виявлення ступеня зацікавленості навчальним матеріалом);
- 3) постановка завдань (розвиток національної духовності, загальнолюдських моральних якостей, самосвідомості, патріотизму, гуманності, працелюбності, добропорядності, виховання естетичних почуттів) тощо.

Педагогічні інтереси Бориса Дмитровича стосувалися перш за все дидактики. Педагог втілював свої дидактичні принципи у власній педагогічній діяльності, активно пропагував у публіцистичних та науково-педагогічних працях. Борис Дмитрович активно відстоював принцип обов'язковості освіти для дітей та підлітків усіх без виключення соціальних верств населення, адже державі невигідно економити на народній освіті, адже це означає економити на майбутньому цілої нації. Ці думки стали справді пророчими [12].

На думку педагога, вагома частка в системі принципів, на основі яких повинна будуватися робота шкільної освіти, відводиться світському та науковому характеру освіти. На переконання Б. Грінченка, українська школа повинна формувати в дитині духовно-моральний, світський, багатогранно-розвинутий та національно-патріотичний світогляд. На його думку, повністю недопустимо було те, що в російській імперії науково-популярні та навчальні книги вміщували багато неправильних, а іноді навіть шкідливих пояснень процесів, явищ і фактів, які відбувалися в той час [11].

Загалом педагогічна спадщина Б. Грінченка займає ключове місце серед просвітителів минулого та педагогів сьогодення. Його заслуги в розвитку педагогіки, освітньої системи та школи наразі не викликають заперечень, проте тривалий час вони замовчувались. За роки освітньої діяльності педагог створив своєрідну педагогічну систему, що ґрунтується на ідеях гуманізму, демократизму, народності та необхідності здійснювати національне виховання [12].

Зауважимо, що принципові положення педагогічної системи Бориса Дмитровича знайшли вираження у теоретичних концепціях розвитку освіти та розбудови загальноосвітньої школи I ступеня у незалежній Україні та державних документах. Зокрема, у законі України «Про освіту» обґрунтовано головні принципи освіти, серед яких принцип демократизму, гуманізму, пріоритетності загальнолюдських духовних цінностей, органічний зв'язок із національною культурою, традиціями, історією. Крім того, сьогодні принципово важливим є визначення сутності змісту національної загальної освіти та ефективних шляхів відродження національної самобутності школи [11].

У цілому педагогічна спадщина Бориса Дмитровича реалізується в практиці загальноосвітньої та вищої школи за наступними напрямками:

- 1) застосування методичних та дидактичних ідей у навчанні та вихованні учнів;

2) використання посібників, науково-методичних робіт, науково-популярних видань у освітньому процесі та фольклорних збірників у початковій, середній та вищій школі;

3) вивчення художніх та педагогічних творів.

Враховано думки видатного педагога щодо того, що розвиток системи освітніх закладів має доповнюватися якісним підвищенням педагогічної та загальної культури, професійної майстерності педагогічних кадрів, формування у них високих моральних якостей, насамперед, відповідальності й гідності за звання народних учителів. Сьогодні вчитель повинен не тільки добре знати свій предмет, педагогіку, але й історію та культуру народу, бути високоморальним і мати активну громадську позицію. Герої творів Бориса Грінченка та справжні народні вчителі, повинні дбати про кожного учня, допомагати, кожному, хто прагне навчатися та здобувати освіту, поширювати знання з історії, літератури та географії країни тощо.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дає можливість підсумувати, що Борис Дмитрович Грінченко був справжнім батьком освіти, української школи, української мови, культури, незалежності та української безпеки. Він зробив неоціненний внесок у розвиток педагогічної системи України, його праці, думки та погляди не втрачають своєї актуальності і у наш час. Життя та діяльність видатного педагога для багатьох поколінь служить дієвим прикладом подвижництва на теренах національної ідеї та української культури.

Аналіз численних праць педагога засвідчує, що його погляди на мету та завдання національної школи у загальному вигляді означають, що школа має бути народною, національною, загальнодоступною та активно взаємодіяти з соціальним середовищем. Освітній процес повинен бути частиною духовного життя суспільства та ґрунтуватися на принципах гуманізму, демократизму, природовідповідності, наочності, історичності та системності викладу знань. Щодо мови, то навчання повинно бути здійснено виключно українською мовою, а вчитель має бути якісно новою особистістю, обізнаною із педагогічною та художньою літературою.

Виявлено, що у справах національної освіти Борис Дмитрович був послідовним, він ніколи не відмежовувався від справ національного виховання, писав та творив українською мовою, віддавав усі свої сили справі національного та соціального визволення українського народу.

Перспективність його творчого доробку, педагогічних поглядів та наукових розробок незаперечні, адже залишаються актуальними в еволюційному процесі української освіти й культури до сьогоднішніх днів. Нам слід частіше згадувати слова Михайла Коцюбинського, адресовані не тільки Марії Загірній, але й нам: «Нехай буде потіхою Вам, як і всій Україні, що він був серед нас, що його велика праця, його велика любов до народу не загинуть ніколи і в них він ще довго житиме серед вдячних нащадків».

Список використаних джерел

1. Веркалець М.М. Педагогічні ідеї Б.Д. Грінченка. Київ: Знання, 1990. 48 с.
2. Грінченко Б.Д. Змієвские педагогические курсы. Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. Київ: [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка], 2013. С. 481-483 [передрук статті 1883 р.].
3. Грінченко Б.Д. Цель народной школы. Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. Київ: [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка], 2013. С. 501-506 [передрук статті 1885 р.].
4. Грінченко Б.Д. Народні вчителі і українська школа. Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 2 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; комент., прим. В. В. Яременка. Київ: [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка], 2013. С. 65-86 [передрук статті 1906 р.].
5. Грінченко Б.Д. Якої нам треба школи / Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 2 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; комент., прим. В. В. Яременка. Київ: [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка], 2013. С. 86-99 [передрук статті 1907 р.].
6. Дунаєва Л. Безкомпромісний лицар національної ідеї. Рідна школа. 2011. № 3. С. 55-60.
7. Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. Київ: Просвіта, 1999. 218 с.
8. Лисенко М.В. Листи / упорядк., примітки та коментарі О. Лисенка. Київ, 1964. 533 с.
9. Луцик Д.В., Зимильдінова А.С. Курс лекцій з історії української педагогіки. Дрогобич: Посвіт, 2005. 196 с.
10. Мовчун А. Борис Грінченко у спогадах батька та дружини. Слово Просвіти. 2013. №14. С. 16.
11. Оловаренко О.І., Гейдел А.М. Педагогічні погляди Бориса Грінченка щодо патріотичного виховання молоді. URL: http://repository.khpa.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/803/1/Geid_tz_1.pdf.
12. Рященко Д. С. Борис Грінченко: сторінки життєвого і творчого шляху. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9034/Ryashchenko.pdf?sequence=1>.
13. Спіридонова А.В. Борис Грінченко-вчитель. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2013. № 13 (272), Ч. III. С. 297-303.
14. Хмельницька Л. Педагогічні інновації Христини Алчевської в системі народного шкільництва другої половини XIX-початку XX століття. Соціум. Документ. Комунікація. 2021. Вип. 11. С. 186-205.

References

1. Verkalets M.M. Pedahohichni idei B.D. Hrinchenka. Kyiv: Znannia, 1990. 48 s.
2. Hrynchenko B.D. Zmyevskye pedahohycheskye kursy. Zibrannia tvoriv. Pedahohichna spadshchyna. Kn. 1 / Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka; uporiad. O. M. Myslyva, A. I. Movchun, V. V. Yaremenko; vstup. slovo V. O. Ohneviuka; peredm., koment., prym. V. V. Yaremenka. Kyiv: [Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka], 2013. S. 481-483 [peredruk statyi 1883 r.].
3. Hrynchenko B.D. Tsel narodnoi shkoly. Zibrannia tvoriv. Pedahohichna spadshchyna. Kn. 1 / Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka; uporiad. O. M. Myslyva, A. I. Movchun, V. V. Yaremenko; vstup. slovo V. O. Ohneviuka; peredm., koment., prym. V. V. Yaremenka. Kyiv: [Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka], 2013. S. 501-506 [peredruk statyi 1885 r.].
4. Hrinchenko B.D. Narodni vchyteli i ukrainska shkola. Zibrannia tvoriv. Pedahohichna spadshchyna. Kn. 2 / Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka; uporiad. O. M. Myslyva, A. I. Movchun, V. V. Yaremenko; koment., prym. V. V. Yaremenka. Kyiv: [Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka], 2013. S. 65-86 [peredruk statyi 1906 r.].
5. Hrinchenko B.D. Yakoi nam treba shkoly / Zibrannia tvoriv. Pedahohichna spadshchyna. Kn. 2 / Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka; uporiad. O. M. Myslyva, A. I. Movchun, V. V. Yaremenko; koment., prym. V. V. Yaremenka. Kyiv: [Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka], 2013. S. 86-99 [peredruk statyi 1907 r.].
6. Dunaieva L. Bezkompromisnyi lytsar natsionalnoi idei. Ridna shkola. 2011. № 3. S. 55-60.
7. Zhyvotenko-Piankiv A. Pedahohichno-prosvitnytska pratsia Borysa Hrinchenka. Kyiv: Prosvita, 1999. 218 s.
8. Lysenko M.V. Lysty / uporiadk., prymitky ta komentari O. Lysenka. Kyiv, 1964. 533 s.
9. Lutsyk D.V., Zymuldinova A.S. Kurs lektsii z istorii ukrainskoi pedahohiky. Drohobych: Posvit, 2005. 196 s.
10. Movchun A. Borys Hrinchenko u spohadakh batka ta druzhyny. Slovo Prosvity. 2013. №14. S. 16.
11. Olovarenko O.I., Heidel A.M. Pedahohichni pohliady Borysa Hrinchenka shchodo patriotychnoho vykhovannia molodi. URL: http://repository.khpa.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/803/1/Geid_tz_1.pdf.
12. Riashchenko D. S. Borys Hrinchenko: storinky zhyttievoho i tvorchoho shliakhu. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9034/Ryashchenko.pdf?sequence=1>.
13. Spiridonova A.V. Borys Hrinchenko-vchytel. Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka. 2013. № 13 (272), Ch. III. S. 297-303.
14. Khmelnytska L. Pedahohichni innovatsii Khrystyny Alchevskoi v systemi narodnoho shkilnytstva druhoi polovyny KhIKh-pochatku KhIKh stolittia. Sotsium. Dokument. Komunikaatsiia. 2021. Vyp. 11. S. 186-205.